

Ужыванне моўных формул этыкету ў сітуацыях “прывітанне” і “развітанне” (на матэрыяле народных казак)

Ключавыя словы: моўная формула, прывітанне, развітанне, форма выражэння, маўленчая сітуацыя, моўны этыкет.

У артыкуле на прыкладзе беларускіх народных казак раскрываюцца асаблівасці такога важнага элемента моўных зносін, як прывітанне ў пачатку камунікацыі і развітанне напрыканцы яе. Аналізуецца марфалага-сінтаксічная і семантычная структура формул прывітання/развітання, вызначаецца роля пазамоўных элементаў камунікацыі, прасочваецца сувязь выкарыстаных формул і сацыяльнага статусу суразмоўніка.

Фальклор быў і застаецца найважнейшай складовай духоўнай культуры беларускага народа. Шматвяковыя фальклорныя здабыткі добра захаваліся ў памяці народа практычна па ўсёй тэрыторыі Беларусі, досыць нярэдка знаходзяцца ў актыўным ужытку, задавальняючы такім чынам духоўныя, эстэтычныя запатрабаванні народа [1, 7].

Даследаванне моўных формул этыкету ў вуснай народнай творчасці з’яўляецца важным пытаннем у сучаснай лінгвістыцы, звязана з сацыяльнай абумоўленасцю мовы, з суадносінамі паняццяў мова і этыкет.

Формулы прывітання і развітання абслугоўваюць пачатаковы і выніковы моманты зносін. Прывітанне цесна звязана з паняццем “сустрэча”, развітанне, адпаведна, з фінальным этапам сустрэчы. Выбар адпаведнай формулы ў гэтых сітуацыях дыктуецца асаблівасцю камунікатыўных адносін. Сюды ўключаюцца абставіны сустрэчы, сацыяльны статус камунікантаў, іх узрост, пол, колькасць.

У тлумачальным слоўніку беларускай мовы **прывітанне** вызначаецца як 1) ‘словы, рух, жэст, звернутыя да каго-небудзь як знак добразычлівасці, дружалюбнасці, добрага пажадання’; 2) ‘зварот да блізкага знаёмага пры сустрэчы’; 3) ‘вусны або пісьмовы зварот да каго-небудзь з выказаннем асабістай прыязнасці, добрага пажадання, салідарнасці’ [7, 452].

Такім чынам, прывітанне – слова мнагазначнае. Яно адыгрывае вялікую ролю ў нашым жыцці. Калі мы вітаем са знаёмымі, то падтрымліваем гэтым сваё знаёмства і выяўляем жаданне яго працягнуць. Любое вітанне сведчыць пра тое, што можна пачаць размову. Яно звязвае нас адно з адным, умацоўвае кантакты.

Даследчыкі вылучаюць некалькі тыпаў вітання:

- ✓ вітанні з пажаданнем здароўя (*Будзь здароў*);
- ✓ вітанні, звязаныя з пазначэннем часу сустрэчы (*Добры дзень*);
- ✓ вітанні, якія выказваюць павагу да адрасата (*Маё шанаванне*);
- ✓ вітанні, у якіх ёсць указанні на жэставае афармленне сітуацыі (*Чалом кланяюся*);
- ✓ вітанні пры ўваходзе ў хату (*Здароў вам у вашу хату*);
- ✓ працоўныя вітанні (*Памагай Бог*);
- ✓ вітанні, адрасаваныя людзям у час яды (*Смачна есці*);
- ✓ вітанні адрасаваныя тым, хто ідзе з лазні (*З лёгкай парай*);
- ✓ вітанні-пытанні (*Як жыццё?*);
- ✓ вітанні, якія адлюстроўваюць стаўленне да сітуацыі сустрэчы (*Лёгка на ўспамін*) [5, 73].

Па нашых падліках, у беларускіх народных казках зафіксаваныя моўныя этыкетныя формулы прывітання складаюць 50% ад агульнай колькасці моўных формул этыкету; найбольш часта выкарыстоўваюцца:

- вітанні з пажаданнем здароўя;
- вітанні, звязаныя з пазначэннем часу сустрэчы.

Звернемся да аналізу моўных формул этыкету, у адпаведнасці з вызначанымі крытэрыямі.

- Вітанні з пажаданнем здароўя.

Пажаданне здароўя добра адлюстроўваецца ў поўных вітальных формулах: *Будзь здароў/здарова; Здароў (-ва, -вы) быў/была/былі.*

Канкрэтызацыя падобных вітанняў дасягаецца з кошт розных лексічных прырашчэнняў. Так, напрыклад, азначэнне ў складзе формулы прывітання дазваляе моўніку выказаць больш поўнае пажаданне здароўя і тым самым выказаць свае адносіны да суб'ядніка: *“Добрага здаровейка, удовін сын! Куды ідзеш? Куды дарога твая вядзе?”* [3, 123]. Прывітанне ў прыведзеным прыкладзе з’яўляецца ўводным кампанентам для наступнага развіцця размовы, працягу знаёмства. Казкі, між іншым, адрозніваюцца ад штодзённых адносінаў тым, што ў іх не заўсёды важным паказчыкам для выбару той ці іншай формулы вітання з’яўляецца статус суразмоўнікаў, ступень іх знаёмства, узрост. Перад намі прыклад ветлівага вітання. З прыведзенага кантэксту можа падацца, што суб'яднікі знаёмыя паміж сабой, паколькі гаворачы канкрэтна называе адрасата. Тым не менш, гэта першая сустрэча герояў, акт знаёмства ў гэтых казках не прыведзены. Такое спрашчэнне камунікатыўнай сітуацыі цалкам апраўдана, калі ўлічваць, што перад намі казачны твор, які мае сваю канкрэтную – дзіцячую – аўдыторыю.

Формулы са страчаным дзейніковым кампанентам (*Здароў, Здарова, Здаровенькі*) этымалагічна таксама звязаны з пажаданнямі. Выбар падобнай формулы вітання найбольш прыдатны для ўжывання пры сустрэчы са знаёмымі людзьмі, паколькі яна мае некаторае адценне фамільярнасці: *“Здароў, швагер! – Здарова былі!”* [2, 169]. У дадзеным выпадку канкрэтны зваротак “швагер” указвае на сваяцкія адносіны паміж суб'яднікамі. Адказам на такое прывітанне выбрана поўная вітальная формула, якая, акрамя іншага, інфармуе нас пра тое, што суб'яднікаў больш чым двое.

- Вітанні, звязаныя з пазначэннем часу сустрэчы.

Такія вітанні маюцца амаль ва ўсіх мовах свету. Час – адна за асноўных катэгорый найўнай карціны свету, у народнай традыцыі некаторым яго адрэзкам надаваліся станоўчыя ці адмоўныя якасці. Асноўнай адзінкай часу з’яўляўся дзень, што адбілася і ў беларускіх формулах: *Добры дзень, Добрага дня, Дабрыдзень.* Прыметнік “добры” надае значэнне пажадання добрай раніцы, дня, вечара. Да формулаў такога тыпу дастасоўваюцца займеннікі 2-й асобы і назоўнікі, якія паказваюць на канкрэтнага адрасата: *“Добры дзень, малайцы!” – прывітаўся Іван да работнікаў, што ваду чэрпалі.*” [3, 172]; у якасці адказу на такое вітанне магло прагучаць адпаведнае, але без указання адрасата: *“Добры дзень!”* [3, 172]. У некаторых выпадках адказу на вітанне магло і не быць: *“Дубавік тры вярсты па кругу даў, наперад заехаў, шапку зняў і крычыць: – Добры дзень, магутны асілак Хведар Набілкін! Хачу тваім малодшым таварышам стаць. Дзе загадаеш мне ехаць з табою – ззаду ці спераду? // – Ззаду едзь! – адказаў Хведар Набілкін.”* [3, 179]; з кантэксту вынікае, што першы суб'яднік успрымае другога вышэйшым па статусе. Пра гэта сведчыць і просьба, і адказ другога ў выглядзе загаду. Падобная сітуацыя сведчыць пра ганарлівыя адносіны казачнага героя Хведара Набілкіна да сустрэчнага. Красамоўным сведчаннем паказной ці яўнай няроўнасці выступае і жэставае афармленне сітуацыі: пры вітанні Дубавік здымае шапку. Такая акалічнасць дае права сцвярджаць, што не толькі моўнае афармленне з’яўляецца паказчыкам выхаванасці ці валодання этыкетнымі нормамаі, але і жэставае. У казках даволі

часта адлюстраваны сітуацыі сустрэчы розных па сацыяльным статусе асоб, на падобную няроўнасць указвае адпаведны зваротак, зварот на “вы”, дадатковыя ветлівыя словы: – *Добры дзень, ваша царская міласць!* – *накланіўся яму воўк.* – *Куды мелі ласку хадзіць? Што чулі, што бачылі?* // – *Быў на лузе,* – *адказаў леў.* [6, 102]. Разнастатусаваць камунікантаў можа быць пазначана выбарам розных этыкетных адзінак прывітання: *Сабраўся стары, пайшоў да папа і кланяецца.* // – *Добры дзень, бацюшка.* // – *Здароў, чалавеча! Што скажаш?* [6, 126]. Як бачым, адказам на ўніверсальна-нейтральнае “добры дзень” з’яўляецца некалькі фамільярнае “здароў”, якое гучыць з вуснаў асобы, вышэйшай па сацыяльным статусе. На няроўнасць асоб указвае і жэставае афармленне сітуацыі – паклон у папярэднім і наступным прыкладах: *Прыйшоў і кланяецца:* – *Добры дзень, панок!* [3, 78].

Прывітанне з’яўляецца ўводным кампанентам для наладжвання кантакту, для знаёмства: – *Добры дзень, пані! Як паню зваць-велічаць?* // – *Я муха-пяюха. А ты хто?* [33, 6]. Для пачатку размовы характэрным з’яўляецца пытанне пра справы субяседніка, што таксама ўказвае на ветлівасць і выхаванасць: – *Добры дзень, кум. Як маешся?* [6, 42]; – *Добры дзень, дзед! Дзе быў?* – *пытаюцца пастухі.* [6, 131].

Калі сустрэча адбывалася ў іншы час сутак, то гаворачы выбіраў адпаведную этыкетную формулу: *“Пачало змяркацца. Рапатам укацілася ў хату само сонца. Сцены – трэсь-трэсь! Ад гарачыні.* // – *Добры вечар, матухна! – прывітаўся сын.* // – *Добры вечар, сынок.*” [3, 284]. Як бачым, прывітанне і адказ на прывітанне выбраны ў стандартнай форме і ўказваюць на час сустрэчы.

Нярэдка казачнік толькі канстатаваў факт прывітання, але не ўкладваў іх у вусны дзеючых асоб: *Па дарозе сустрэў чалавека. Той даў яму “добры дзень”.* [3, 46]; *Далі хлопцы бабулі “добры вечар” і напрасіліся пераначаваць.* [3, 108].

Такім чынам, у беларускім народным маўленчым этыкеце для сітуацыі вітання існуе шэраг разнастайных формулаў, якія адлюстроўваюць не толькі статускі камунікантаў пры розных абставінах сустрэчы, але і выяўляюць міфалагічныя ўяўленні і катэгорыі архаічнай карціны свету. Аднак, пры ўсёй сваёй шматлікасці і разнапланавасці, у беларускіх народных казках назіраецца дамінантнае ўжыванне ўніверсальных этыкетных адзінак прывітання, якія ў сваёй большасці ўжываюцца незалежна ад статуснай ролі камунікантаў, іх узросту, ступені знаёмства і абставінаў размовы. Асноўную нагрузку ў якасці рэгулятараў роўнасці/няроўнасці бяруць на сябе дадатковыя кампаненты: звароткі, займеннікі, жэставае афармленне і г.д. Нягледзячы на адсутнасць разнастайнасці пры выбары этыкетных адзінак прывітання, казкі вельмі насычаны гэтымі моўнымі формуламі этыкету, з’яўляюцца самымі частымі на фоне астатніх этыкетных адзінак.

Сітуацыя развітання – апошняя, заключная стадыя зносінаў, таму, з аднаго боку, яе можна разглядаць як вынік папярэдняй размовы і тых этыкетных сітуацый, што былі раней, а з другога боку, развітанне – гэта заўсёды праекцыя ў будучыню, планаванне і прадчуванне наступных сустрэч. У беларускім маўленчым этыкеце сітуацыя развітання – адна з самых экспрэсіўных, уласцівыя ёй цеплыня, спагадлівасць, шчырасць даюць трывалую надзею на добрыя зносіны суразмоўцаў у далейшым [4, 31].

Моўныя этыкетныя формулы развітання складаюць 5% ад агульнай колькасці моўных формул этыкету, зафіксаваных у беларускіх народных казках.

Даследчыкі вылучаюць уласна развітанні, развітанні на ноч і развітанні з нябожчыкам [4]. Тыповыя беларускія развітанні – гэта формулы-зычэнні з розным лексічным напаяўненнем у залежнасці ад таго, што зычыць адрасант.

Формулы развітанняў, якія адрасаваны тым, хто збіраецца ў дарогу, складаюць асобную групу. У такой сітуацыі развітанні маглі выконваць функцыю абярэгаў: – *Ну што ж, – паківалі галавамі сяброўкі,* – *шчаслівай табе дарогі.* [6, 7]. Выбраная этыкетная формула развітання канкрэтызуе сітуацыю. Нават калі абстрагавацца ад кантэксту, становіцца зра-

зумелым, што нехта збіраецца ў дарогу, а тыя, хто праводзяць яго, зычаць менавіта шчаслівай дарогі, і менавіта канкрэтнаму адрасату, на што ўказвае займеннік.

Формулы развітанняў на ноч з'яўляюцца найперш зычэннямі добрай спакойнай ночы, сустрэчы добрай раніцы, веры ў тое, што здаровы сон можа вырашыць розныя праблемы, дазволіць паглядзець на турботы па-іншаму: – *Нічога, тата, не турбуйся, – кажэ дачка. – Кладзіся спаць. Раніца за вечар мудрэйшая: заўтра што-небудзь прыдумаем.* [6, 167]. У прыведзеным прыкладзе не прагучала канкрэтнае пажаданне добрай ці спакойнай ночы, тым не менш, такое пажаданне прызвана супакоіць субяседніка, настроіць яго на станоўчыя думкі. Дарэчы, выраз “Раніца за вечар мудрэйшая” вельмі характэрны для многіх не толькі беларускіх, але і іншых славянскіх казак. Гэтай той выпадак, калі ўстойлівы выраз з казкі перайшоў у рэальнае жыццё, і можа выкарыстоўвацца з рознымі адценнямі, часам з гумарам, часам ад безвыходнасці.

Матэрыял беларускіх народных казак дазваляе вылучыць і іншыя тыпы развітанняў, якія, на наш погляд, можна намінаваць як развітанне-наказ, развітанне-павучанне і інш.

Развітанне-наказ характэрны пры сітуацыі развітання паміраючага чалавека з роднымі: – *Сыны мае родныя, сыны мае любя! Багацця вялікага я вам не пакідаю, але прашу ўважыць адну маю просьбу: прыходзьце да мяне на магілу начаваць тры ночы. Першую ноч – старэйшы, другую – сярэдні, а трэцюю – малодшы. І як прыйдзеце, то скажыце: “Жоўты пясок, рассыпайся, сасновая труна, адчыняйся, бацька, з магілы падымайся!”. Вось і ўсё. Скажаў ён гэта сынам, згарнуў рукі і памёр.* [3, 144]. Прыведзены прыклад можна толькі ўмоўна аднесці да формы развітання, паколькі тут няма ніводнай этыкетнай формулы развітання. Але ў цэлым сама сітуацыя з'яўляецца развітальнай. Падобны выпадак можна характарызаваць як асаблівасць казачнага твора. Блізкі да першага і наступны прыклад, які можна намінаваць як развітанне-павучанне: *Бедны, паміраючы, сказаў сваім сынам-падлеткам: – Глядзіце на дзядзьку: што ён будзе рабіць, тое рабіце і вы.* [3, 77]. У такіх развітанні ўкладзены глыбокі сэнс Гаворачы імкнуўся абараніць далейшае жыццё родзічаў, пакінуць пра сябе памяць, выказаць апошнюю сваю волю ці просьбу.

Пры развітанні з нябожчыкам улічваўся шэраг фактараў: вера ў замагільнае жыццё, вера ў абарону, у памерлых прасілі прабачэння, шмат пахавальных рытуалаў былі накіраваны на тое, каб засцерагчы жывых ад вяртання мёртвых, памёрлым жадалі спакойнага сну і г.д. Вера ў працяг жыцця ў “іншым” свеце назіраецца ў наступнай формуле: – *Вечны пакой, каб ёй на тым свеце лёгка ікнулася...* [6, 188].

Такім чынам, у казках прадстаўлены больш разгорнутыя мадэлі развітання, чым вылучаюць даследчыкі. А вось стандартныя, больш звыклыя для бытавых адносін выразы адсутнічаюць. Магчыма, гэта звязана са спецыфікай казачных твораў. У многіх казках сам факт развітання не апускаецца, але адсутнічае афармленне ў выглядзе, напрыклад, простага мовы: “*Развітаўся ўдовін сын з сябрамі і паехаў на белым свеце гуляць.*” [3, 121]. У іншых выпадках адсутнічае і факт развітання: “*Сеў Іванька на каня, ды толькі яго і бачылі.*” [3, 199]. У гэтым зноў жа можна заўважыць асаблівасць казак: такім чынам дасягаецца эфект загадкавасці, недагаворанасці, якія прадугледжаны сюжэтам твора.

Прааналізаваўшы функцыянаванне моўных формул этыкету “прывітанне” і “развітанне” у беларускіх народных казках можна зрабіць пэўныя вывады. Так, этыкетныя адзінкі, якімі прадстаўлены пачатковы этап камунікатыўных зносін – прывітанне – ужываюцца даволі часта і складаюць палову колькасці ад усіх вылучаных у тэкстаў моўных формул этыкету. Такая сітуацыя цалкам апраўдана тым, што і ў рэальным жыцці камунікантам даводзіцца вельмі часта вітацца пры сустрэчы, напачатку размовы і інш. Дамінантнае становішча займаюць вітанні тыпу: *добры дзень, добры вечар, добрага здароўя, здароў.* Яны з'яўляюцца параўнальна нейтральнымі і не надаюць выказванню

асаблівай эмацыйнасці, рэгулюючымі кампанентамі з'яўляюцца займеннікі, звароткі, жэсты (паклоны, здыманне шапкі і інш.). Прааналізаваныя этыкетныя формулы выконваюць свае асноўныя функцыі: усталёўваюць кантакт, накіраваны на развіццё дзеяння і падразумяваюць адказную рэакцыю адрасата. У параўнанні з прывітаннямі вельмі рэдка ў казках сустракаюцца этыкетныя адзінкі развітання, што, на наш погляд, звязана з дынамічным развіццём дзеяння і заменай этыкетных адзінак простага канстатацыйнага фактаў развітання.

Літаратура

1. Беларуская народна-паэтычная творчасць / Пад рэд. М. Р. Ларчанкі. – Мн., 1979. – 388 с.
2. Беларускі фальклор: Хрэстаматыя. – Мінск, 1995. – 746 с.
3. Беларускія народныя казкі: Для дашк. Узросту / Уклад. М. А. Казбярук. – Мн.: Юнацтва, 1990. – 302 с.
4. Васілевіч, В. А. Сітуацыя развітання ў беларускім маўленчым этыкете / В. А. Васілевіч, Т. А. Піваварчык // Роднае слова, 2000. – № 1. – С. 31 – 33.
5. Васілевіч, В. А. Чаму і як мы вітаемся / В. А. Васілевіч // Роднае слова, 1999. – № 8. – С. 72 – 77.
6. Не сілай, а розумам: Бытавыя казкі і казкі пра жывёл: Для дашк. і малод. шк. Узросту / Уклад. А. Гурскі. – Мн.: Юнацтва, 1997. – 223 с.
7. Суднік, М. Р. Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы / М. Р. Суднік. – Мн., 1986. – 784 с.
8. Формановская, Н. И. Обиходные обращения и поэтическая обращенность / Н. И. Формановская // Русский язык за рубежом, 2009. – № 1. – С. 61 – 64.

V. E. Zimanski

Vitebsk State University named after P. M. Masherov
e-mail: vad.zim@bk.ru

The use of speech etiquette formulae in the situations of greeting and farewell (a case study of the folk tales)

Key words: linguistic formula, greeting, farewell, form of expression, speech situation, linguistic etiquette.

The article considers the peculiarities of such an important element of speaking as greeting at the beginning of communication and farewell at the end of it through the example of Belarusian folk tales. The morphological, syntactical and semantic structure of greeting/farewell formulae is analyzed, the role of extralinguistic elements of communication is defined, the connection between used formulae and social interlocutor's status is traced.

УДК 398.8

Г. А. Кулюпина

Белгородский государственный институт искусств и культуры
e-mail: drutchinina@yandex.ru

Языковые особенности народных песен Белгородчины

Ключевые слова: поэтический язык, эпитет, имя существительное, антропонимы, диалектные особенности.

В статье рассматриваются особенности народных песен, записанных на территории Белгородской области, выявляются их языковые особенности, в частности, в сфере использования в текстах имен существительных, обращается внимание на отражение в песнях именованья лиц, на запечатление диалектных произносительных особенностей, грамматических форм имени.